

TÜRKÇEDE ZARF-FİLLER VE ZARF-FİLLERDE YAPILAŞMA SÜREÇLERİ

Muna YÜCEOL ÖZEZEN¹

ÖZ

Bir biçimbirim olarak fiilin ve bir cümle parçacığı (ögesi) olarak yüklem in insan bildirişiminin merkezinde olduğu klasik ve çağdaş dilbilim kuramlarında (örneğin L. Tesnière'nin Bağımsal Dilbilgisi kuramında ve N. Chomsky'nin Yönetim ve Bağlama kuramında) sürekli vurgulanan bir özelliktir. Benzer bir biçimde geleneksel Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda da fiil ve dolayısıyla yüklem bildirişimin en önemli birimi olarak kabul ediliyor. Bu kadar önemli olmasına rağmen fiil, kendinden başka kimi birimlerle açık veya örtük bir biçimde zaman, mekân, koşul, durum, tarz vb. ilişkileri kurmadığı sürece dilbilgisinin bir parçası olamaz, soyut dünyanın soyut bir üyesi olarak kalır. Türkçede bu ilişkiler sıklıkla zarflar sayesinde kurulur ve bu ilişki kurulduğunda zarflar artık salt bir biçimbirim olmaktan çıkar, bir sözdizimbirime dönüşürler. Türkçeye özgü bir biçimbirimsel kategori olan fiilimsilerden biri olan zarf-fiiller (-mca, -ıp, -arak vb.) de yan yargıların zarf tümleci işleviyle dilbilgiselleşmesini sağlarlar. Bu çalışma Türkçede genel olarak bu biçim-sözdizimsel birimlere odaklanmış ve çalışma süresince şu sorulara yanıt aranmıştır: Acaba bir içyapı / gramer özelliği gösteren zarf-fiiller, diğer iç yapı bileşenleri kadar durağan mıdır? Sesbilgisel varyasyonları bir kenara bırakırsak, Türkçede geçmişten günümüze her devir ve sahada hep aynı veya benzer zarf-fiiller mi kullanılmıştır? Eğer Türkçede zarf-fiil eklerinin kullanımında bir dinamizm varsa bunun nedenleri nelerdir? Çeşitli Türk dillerinde yeni zarf-fiiller nasıl üretilmekte, yeni zarf-fiilsel yapılanmalar nasıl ortaya çıkmaktadır? Üretim süreçlerinde benzerlikler var mıdır? Zarf-fiiller zaman içinde prestij kaybeder mi? Çalışmanın veri tabanını Türkiye Türkçesi, Azerice, Türkmençe, Kazan Tatarcası, Kırgızca, Kazakça, Özbekçe, Uygurca, Tuvaca, Yakutça, Çuvaşça gibi Türk dilleri üzerinde hazırlanmış gramer kitaplarında yer alan zarf-fiil listeleri oluşturacaktır ve gerektiğinde ağızlarla da ilişkiler kurulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Biçimbilgisi, Sözdizimi, Biçim-Sözdizimi, Zarf-Fiil, Türkçe, Türk Dilleri Ve Lehçeleri

THE GERUNDS IN TURKISH AND TURKIC AND CONSTRUCTION PROCESSES OF GERUNDS

ABSTRACT

It is a feature that is constantly emphasized in classical and contemporary linguistic theories, such as the theory of L. Tesnière's Dependency Grammar and the theory of N. Chomsky's Government and Binding, that verb as a morpheme and sentence fragment are at the center of human communication. In a similar way, studies conducted in the field of traditional Turkology are regarded as the most important unit of verb and

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, e-posta: mozezen@cu.edu.tr
Derleme, Gönderim Tarihi:10.10.2017 Kabul Tarihi:12.02.2018

therefore predicate communication. Similarly, studies conducted in the field of traditional Turkology are regarded as the most important unit of communication are verb and therefore predicate. In spite of this importance, if the verbs does not relate to itself in terms of time, space, condition, condition, style, etc. in an open or implicit manner, it can not be a part of the grammar, it remains an abstract member of the abstract world. In Turkish and Turkic, these relations are often established by adverbs, and when this relationship is established, the adverbs become a syntactic form which is no longer merely a morpheme. Gerunds (-*ınca*, -*ıp*, -*arak* etc.), one of the morpho-syntactic categories that are specific to the Turkic languages, provide that clauses to become grammaticalized by the function of the envelope. This study has focused on these morpho-syntactic units in general and the following questions were sought during the study: Is the gerunds that shows an internal structure / grammar characteristic as stable as other internal structure components? If we leave the phonetic variations to an edge, is it always the same or similar gerunds used at every turn and stage in Turkish history? If there is a dynamism in the use of these suffixes in Turkish, what are the reasons for this? How are new gerunds produced in Turkic languages, how do new gerund structures come into being? Are there similarities in production processes? Will the gerunds lose prestige over time? The database of the study will create the gerunds lists in the grammar books prepared on Turkic languages such as Turkish, Azerbaijani, Kazan Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Uigur, Tuvan, Yakut, Chuvash and will be related to the dialects as needed.

Keywords: Morphology, Syntax, Morpho-Syntax, Gerund, Turkish, Turkic Languages And Dialects

Giriş

Bu çalışma, insanın insan oluş sürecinde *isim*'in mi *fiil*'in mi daha önemli ve öncelikli olduğu konularını tartışmak amacıyla değildir. Bununla birlikte, yine de insan bildirişiminin merkezinde fiil yer almasına rağmen varlıkbilgisinin merkezinde ismin - belki ilk aşamada somut isimlerin- yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Böylelikle fiil bildirişimsel olarak isimden; isim ise varlıkbilgisel olarak fiilden daha öncelikli ve önemli kabul edilmiş olmaktadır. Ancak diğer bütün canlılardan *doğal insan dili* denilen sentaktik bir dil üretebilmesi ile ayrılan insan bildirişimi konusunda ilgili şu bilgi genel kabule dönmüş durumdadır: Cümle, fiil ve kimi birimlerin ona bağlanmasından, fiil ve kimi birimleri kendisine çekmesinden, fiil ve kimi birimleri kendisinden itmesinden ve fiil ve kimi birimlerin eşdizimlilik ilişkisinden ibarettir. Hatta bu önemine rağmen fiil kendinden başka kimi birimlerle açık veya örtük ilişkiler kurmadığı sürece dilbilgisinin bir parçası olamaz, soyut dünyanın soyut bir üyesi olarak kalır. İşte bir fiilin bir dereceye kadar somutlanması, anlaşılır ve algılanabilir olması, onun zaman, mekân, durum, tarz, araç vb. kategorik ilişkilerinin tamamlanmasıyla mümkün olabilir. Örneğin *düş-* eylemi için bir başlangıç ve bir varış noktası, bu bakımdan da örneğin Türkiye Türkçesinde +*DAn* ve +*A* eyleyenleriyle bir eşdizimlilik ilişkisi içinde olması yaşamsal ve mantıksal bir durumdur. Ancak *düş-* eyleminin varlık kazanabilmek için bu mekânsal ilişkiler dışında, zaman, tarz, koşul vb. kategorik ilişkileri kurması da zorunludur. Çünkü *düş-* eylemi mutlaka bir zamanda, bir tarzda, bir biçimde, bir koşulda gerçekleşir.

Türkçede, bir fiilin gerçekleşme zamanı, koşulları, tarzı, aracı vb. zarf adı verilen biçimbirimlerle dilbilgiselleşir ve fiilin böylesi biçimbirimlerle yargı oluşturması fiili de zarfı da ikinci bir boyuta taşır: Bu ikinci boyut fiilin yüklem, zarfın da zarf tümleci olduğu cümle boyutudur.

Türkçede isim üst sınıfının bir alt üyesi durumundaki zarflar gerçekten de sözdizimsel ilişkilerden bağımsız olarak düşünüldüğünde bir isimden başka bir şey değildirlir. Örneğin *akşam, sabah, dün, bugün, şimdi* esasen birer zaman adı; *iyi, güzel, insanca, yavaş, suskun* birer nitelik adıdır. Türkçeye özgü bir biçimbirimsel kategori olan fiilimsilerden biri olan zarf-fiiller de yan yargıların zarf tümleci işleviyle dilbilgiselleşmesini sağlarlar. Zarf-fiiller Türkçenin bir iç yapı özelliğidir ve bu özellikleriyle tarih boyunca çok az değişiklik geçirmiş olmaları ve bir devirden bir başka devire, bir düzlemde başka bir düzleme taşınmış olmaları beklenir. Bir dilde tarih boyunca iç yapı öğelerindeki bu taşınma ve aktarım o dilin genetik olarak en uzak, uzak ve yakın akrabalarının tespitinde de en önemli ipucu durumundadır. Çalışma Türkçenin bir içyapı ögesi olan zarf-fiil eklerinde bu taşınma ve aktarılma durumunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Problem

1. Geçmişten günümüze her devir ve düzlemde ortak olarak kullanılan zarf-fiil ekleri hangileridir?
2. Türkçenin uzak ve yakın akrabaları arasında ortak zarf-fiillerin son görülme evresi hangisidir? Bu evre, en uzak ortak ana dil konusunda nasıl bir fikir verir?
3. Ortaklık veya farklılık gösteren zarf-fiillerin temel özelliği nedir?
4. Tarz ve durum ifade eden zarf-fiiller herhangi bir sahaya veya döneme özgü olabilir mi? Bir sahadaki her bir zarf-fiil eki o sahanın devamındaki bir döneme aktarılıyor mu? Aktarılmıyorsa bunun nedenleri ne olabilir?
5. Zarf-fiillerin değişkenliğiyle zarfların değişkenliği arasında bir ilgi var mıdır? Zarf-mazruf / zarf-fiil-fiil ilişkisi, zaman-mekân bağlamında nasıl değerlendirilebilir?
6. Dilbilgisi çalışmalarında yeni zarf-fiil yapılanmalarıyla ilgili şöyle bir izlenim veya gözlem yer almaktadır: Türkçede yeni zarf-fiiller, genellikle bir fiilimsi üzerine durum eki veya iyelik eki + durum eki gelmesiyle oluşmaktadır. Bu ne kadar doğrudur ve yapılaşma sürecinin böyle gerçekleşmesinin nedeni ne olabilir? Hangi fiilimsiler bu yapılaşma sürecinde daha başrol durumundadır? Devirler ve sahalarda arasındaki zarf-fiil yapılaşma dağılımları nasıldır?
7. Yapılaşmasını tamamlamış bir zarf-fiil eki üzerine durum eki alabilir mi? Eğer alabilirse bu yanlış bir kullanım mıdır ve neden kaynaklanmaktadır?
8. Zarf-fiiller prestij kaybedebilir mi? Eğer bu olası ise, söz konusu prestij kaybının toplumdilbilimsel nedenleri ne olabilir?
9. Türkçe neden yeni zarf-fiiller üretmektedir ve yeni zarf-fiiller üretme gereksinimi nereden kaynaklanmaktadır?

Veri

Çalışmanın verisini, Eski Türkçede ve kullanıcı sayıları en çok olan Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesinde, Azericede, Türkmencede, Kazan Tatarcasında, Özbekçede, Kazakçada, Kırgızcada, Uygurcada, kullanıcı sayıları az olmakla birlikte Sibirya-Altay kolunun önemli temsilcileri olan Tuvacada ve Yakutçada ve ayrıca Türkçeyle akrabalık derecesi konusunda tartışmaların hâla sürdüğü Çuvaşçada bulunan

zarf-fiil ekleri oluşturmaktadır. Çalışmada Altayistik'in Türkçenin uzak ya da yakın akrabaları gibi önemli bir sorunsalından genel olarak uzak durulmuş ve bu "uzak ya da yakın akrabalar" konusuyla ilgili olarak Tekin-Ölmez'in (2003, s. 168-169) ve Ercilasun'un (2004, s. 471) tasnifleri esas alınmıştır. Buna göre, Çuvaşça İlk Türkçeden kopan Ana Bulgarcanın bugünkü tek temsilcisi; Yakutça Ana Türkçeden kopan Yakut-Halaç birliğinin bir temsilcisi, Tuvaca ise Yakutçayla birincil Hakasçayla ise ikincil derecede yakınlığı bulunan bir Türk dili olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan Kıpçak kökenli bugünkü Türk dillerini bütünlüklü olarak ele alan M. Öner ve başka birçok araştırmacı Kırgızca'yı bir Kıpçak grubu Türk dili (veya lehçesi) olarak değerlendirmektedir. Bu konuda çekinceler söz konusu olmakla birlikte bu çalışmanın sınırları içinde bu konu tartışılmamış ve bu bilgi *sahih bilgi* olarak kabul edilmiştir. Veri kaynağı, yazı dilleridir; ağızlarda kullanılan zarf-fiiller veya yazı dilindeki zarf-fiillerin ağızlardaki olası varyantları çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Odak noktası ve karşılaştırma öğeleri, ardıl biçimbirim olma sürecini en geç Eski Türkçede tamamladığı kabul edilen zarf-fiiller ve yapılaşma süreci devam eden ve kaynaklarda genel olarak "birleşik zarf-fiiller" adıyla verilen zarf-fiillerdir; çekimli fiillerin donmasıyla ve sözdizimsel ilişkilerle ortaya çıkan zarf işlevli yapılar (*gelir gelmez, alır almaz* gibi), bir ardıl biçimbirimle bir son çekim edatının ilişkisinden doğan zarf işlevli yapılar (*-miş gibi, -yor gibi, -dığı takdirde* gibi) çalışmanın "biçimbilgisel betimleme yapmak" olarak belirlenen amacını aşmaktadır. Ancak ekleşme sürecini tamamlamış edatlarla (çeşitli varyantlarıyla *+day, +dey* (< *teg*) veya *+la, +le* (< *ile*) ekleri gibi.) oluşturulan zarf-fiil yapılaşmaları konu dahilindedir. Çalışmanın veri tabanı ise, sözü geçen Türk dillerinin dilbilgisine yönelik temel basılı kaynaklardır. Buna göre, Türk dillerindeki zarf-fiil görünümleri şöyledir:

Eski Türkçede zarf-fiiller: "-*p*; *-pan / -pän*; *-u / -ü, -a / -ä, -ı / -i, -yu vs.*; *-öali / -gäli, -çalı / -käli*; *-°n, -y°n*; *-madi / -mädi, -matı / -mäti, -madın / -mädin, -matın / -mätin*; *-öünça / -ginçä, -qınça / -kinçä, -kän*" (Gabain, 1988, s. 84-87); "-°*p* [*-Ap*], *-°pAn, -A, -U, -i, -GAlı, -in, -mATi(n), -GinçA, -ken*" (Tekin, 1992, s. 99). A. von Gabain, *-p* ekinin *n* ağzında *a / ä* yardımcı ünsüzlerini alabildiğini, *-p* ile *-pan / -pän* arasında işlev olarak bir fark olmadığını, *-u / -ü*'nün diğer varyasyonlarından daha sık kullanıldığını, *-a / -ä* ile nadiren karşılaştığını, *-öali / -gäli, -çalı / -käli* ekinin daha çok betimlemeli birleşik fiil çekimlerinde kullanıldığını, ekin "beri" anlamını daha yakın tarihli metinlerde kazandığını ve *-kän*'in de yalnızca *är-* fiiline gelebildiğini belirtmektedir (Gabain, 1988, s. 84-87). K. Eraslan, Eski Türkçenin Uygurca kolu için yaptığı zarf-fiiller betimlemesinde, *-may, -mey / -mayı, -meyi / -mayın, -meyin* eklerini de vermiştir (Eraslan, 2012, s. 402-420).

Türkiye Türkçesinde zarf-fiiller: "1- Gerçek zarf-fiiller: *-(y)A, -(y)Ip / -(y)Up, -(y)Inca / -(y)UncA, -(y)Alı, -mAdAn, -(y)In / -(y)Un, (i)ken*, 2- Ad-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan zarf-fiiller: *-mAksIzIn, -mAkIa, -mAsIyIa, -DIkçA / -DUkçA, -cAsInA, -mAcAsInA, -DIktAn / -DUktAn, -DIğIndAn / -DUğUndAn, -mAsIndAn, -mAktAnsA, -DIktA / -DUktA, -DIğIndA / -DUğUndA, -AcAğIndA, -IşIndA / -UşUndA, -AcAğInA, -AsIyA*, 3- Değişik yapıdaki zarf-fiiller: *-r (-Ar) ... -mAz, -DI (-DU) ... -mAdı, -DI mI / -DU mU, -sA*" (Z. Korkmaz, 2003, s. 983-1038). Sıralanan bu yapılardan *-alı, -eli* bugün standart dilde daha çok *Gideli çok oldu*. benzeri cümlelerde zarf değil özne kurucu gibi

kullanıldığı ve *Gittin gideli huzur bulamadım*. benzeri cümlelerde biçimbirim sınırının aşıldığı bir durum ortaya çıktığı için; +*casına*, +*cesine* isim unsurlarının üzerine geldiği için; -*dıktan*, -*dikten* / -*duktan*, -*dükten* / -*tıktan*, -*tikten* / -*tuktan*, -*tükten* yapısı fiile en yakın son biçim olmadığı ve ardından düzenli olarak *sonra* sözcüğü geldiği için; -*masından*, -*mesinden* yapısı tipik bir isim çekimi olduğu için; -*maktansa*, -*mektense* yapısı tipik bir şartlı yan cümle kurduğu için; -*dıkta*, -*dikte* bugün Türkiye Türkçesinde kullanımdan düştüğü için ve -*ın*, *in* / -*un*, *ün* / -*yın*, -*yin* / -*yun*, -*yün* ise bugün yalnızca arkayık birkaç örnekte yaşadığı için zarf-fiil olarak kabul edilemez, düşüncesindeyiz. Z. Korkmaz'ın -*ışında*, -*işinde* / -*uşunda*, -*üşünde* zarf-fiiline yönelik olarak verdiği örnekler, eki alan birimlerin sözdizimsel ilişkileri göz önünde bulundurduğunda zarf-fiil sayılmaları konusunda ancak kısmi bir ikna ediciliğe sahiptir. Ayrıca -*a*, -*e* zarf-fiil ekinin bugün yalnızca edatlar, saat ifadeleri gibi donmuş yapılarla ve betimlemeli birleşik fiil çekimleri ve ikilemeli kullanımlarla sınırlı olduğunu; ekin asıl görünümüyle yalnızca *diye*'li kullanımlarda yaşadığını (ayrıntılı bilgi için bk. Yüceol Özezen, 2007), bu bağlamda -*i*, -*i* / -*u*, -*ü* zarf-fiil eklerinin de bazı edatlarda ve betimlemeli birleşik fiil çekimlerinde -*a*, -*e*'nin varyantları olarak yaşamaya devam ettiğini hatırlamak gerekmektedir. “Ad-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan zarf-fiiller”in büyük bir bölümünün iyelik çekimlerine giren devingen yapılar olduğu da dikkati çeken bir başka noktadır.

Azericede zarf-fiiller: “-(y)A, -(y)ara δ / -(y)äräk, -(y)Ib / -(y)Ub,-(y)AndA, -(y)AndAn- *dıöca*, -*dikcä*, -*duöca*, -*dükcä*, -(y)IncA, -*mAdAn*, -*mAzdAn*, -*caö* / -*cäk*, -(y)Ar...-*mAz*, -*kän*” (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007, s.213-214). -*a*, -*ä* zarf-fiil ekinin Azericedeki durumu, Türkiye Türkçesindekinden farksızdır. Ayrıca burada verilen -*mazdan*, / -*mäzdän* zarf-fiil eki de doğrudan fiillerle değil, *ävval*, *öba δ* gibi edatlarla ilişki kurmaktadır ve bu eki zarf-fiil olarak değerlendirmek -kanımızca- doğru değildir.

Türkmencede zarf-fiiller: “-*a* / -*e*; -*aağada* / -*ääğede*; -*anda* / -*ende*; -*dıkça* / -*dikçe*; -*kaa* / -*kää*; -*maan* / -*mään*; -*ip* / -*ip*, -*up* / -*üp*, -*p*” (Kara, 2001, s. 35). O. Hanser -*a*, -*e* ekinin bir değişkesi olarak -*y*'yi de vermiştir (Hanser, 2003, s. 124). Her iki kaynaktan verilen örnekler, bu ekin kullanım alanının sınırlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hanser, -*p* ekinin çeviriyazısını bazı örneklerde -*v* olarak yapmış, -*maan*, -*mään* ekini -*p*'nin olumsuz biçimi olarak değerlendirmiş, -*mazdan*, -*mäzdän* ekini de -*maan*, -*mään*'nin değişkesi olarak değerlendirmiştir (Hanser, 2003, s. 120-121). Türkmencedeki -*kaa*, -*kää* eki, Türkiye Türkçesindeki -*ken* zarf-fiil ekinin başkası değildir. Ancak Türkmencede birçok zarf-fiil eki gibi, -*kaa*, -*kää* eki de -3. tekil kişi hariç- iyelik ekleriyle kullanılmaktadır, 3. çoğul kişide ise iyelik eki değil +*lar*, +*ler* çoğul eki söz konusudur (Özmen, 2014, 19). Öte yandan *Türkmen Diliniñ Grammatikasy (Morfologiya)* adlı çalışmada, “hal işlikler” terimiyle verilen zarf-fiiller “asıl şekiller: -*yp* / -*ip*, -*a* / -*e*; yaşama şekiller: -*aly* / *eli*, -*ynça* / -*inçä*, -*dykça* / -*dikçe*, -*mazdan* / -*mezden*, *ağada(n)* / -*ägede(n)*” biçimindedir (1999, s. 425-448). Ayrıca söz konusu çalışmada, -*ınça*, -*inçä* zarf-fiil ekinin iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenebildiği (-*ınçam*, *inçäk*, -*inçäñ*, -*ınçañız*, -*inçäler* gibi) de belirtilmiştir (1999, s. 443).

Kazan Tatarcasında zarf-fiiller: “Basit zarf-fiiller: -*a* / -*e* (> -*y*), -*p*; Birleşik zarf-fiiller: -*öançı* / -*gençë*, -*qançı* / -*kençë*; -*öanda* / *öende*, -*qanda* / -*kende*; -*öaç* / -*öeç*, -*qaç* / -*keç*; -*röa* / -*röe*, -*rday* / -*rdey*, -*arday* / -*erdey*; -*öanday* / -*öendey*, -*qanday*

/-kendey; -ışlıy / -êşliy” (Öner, 1998, s. 227-235, Öner, 2007, s. 725-728). L. Doğan ve B. Hünerli bu zarf-fiil eklerinin yanı sıra, -rōa, -rōe zarf-fiil ekinin olumsuz olarak -masqa / -meske ekini; Türkiye Türkçesindeki -madan, -meden zarf-fiil ekinin paraleli olarak -mıyça, -miyçe (> -miçe) ve -mayınça, -meyinçe eklerini de vermişlerdir (Doğan-Hünerli, 2007, s. 489-490). Burada verilen -a, -e / -y'nin kullanım özellikleri büyük ölçüde Türkiye Türkçesi ve Azerice ile benzer görünümündedir. Bugün -a, -e'nin bir fiil üzerine gelerek bir başka fiile tarz ve bağlama işleviyle ve doğrudan bağlandığı kullanımlar Kazan Tatarcası konuşma dilinde görülmektedir. -y eki bu zarf fiil ekinin ünlüyle biten bir fiile geldikten sonra görevini yardımcı ünsüz y'ye devretmesiyle ortaya çıkmıştır: qara-y-a > qara-y > qarı-y gibi. -rōa, -rōe zarf-fiil eki “-mak için, -maya”; -rday, -rdey / -arday, -erdey ve -ōanday, -ōendey / -qanday, -kendey zarf-fiil ekleri “gibi, -casına”; -ışly, -êşly zarf-fiil eki ise “-er i-ken” anlamlarını vermektedir.

Kazakçada zarf-fiiller: “-p; -may, -mey, -bay, -bey, -pay, -pey; -mastan, -mesten, -bastan, -besten, -pastan, -pesten; -a, -e, -y; -ğanda, -gende, -qanda, -kende; -ğanşa, -genşe, -qanşa, -kenşe; -mayınşa, -meyinşe, -bayınşa, -beyinşe, -payınşa, -peyinşe; -ğalı, geli, -qalı, -keli” (Doğan-Koç, 2013, s. 314-315). Doğan-Koç, -p zarf-fiil ekinin gereksinim halinde yalnızca ı, i bağlayıcı ünlüleri aldığını; -may, -mey / -bay, -bey / -pay, -pey ve -mastan, -mesten / -bastan, -besten / -pastan zarf-fiil eklerinin Türkiye Türkçesindeki “-madan, -meden” ekiyle karşılanabileceğini ve bunların -p zarf-fiil ekinin olumsuz olduğunu; -a, -e, -y zarf-fiil ekinin “-arak, -erek”; -ōanda, -gende / -qanda, -kende zarf-fiili ekinin “-ınca, -ince / -unca, -ünce”; -ōanşa, -genşe, -qanşa, -kenşe zarf-fiil ekinin “+e kadar / +a kadar”; -mayınşa, -meyinşe, -bayınşa, -beyinşe, -payınşa, -peyinşe zarf-fiil ekinin “-madıkça, -medikçe” ve -ōalı, geli / -qalı, -keli ekinin de “+dan beri, +den beri / +tan beri, +ten beri” anlamı kattığını belirtmektedirler. Biray-Ayan-Kurmangaliyeva Ercilasun ise -p'nin kullanım alanı en geniş zarf-fiil eki olduğunu; -ōanda, -gende / -qanda, -kende zarf-fiil ekinin ayrıca “-dığı zaman, -diğinde” anlamı kattığını, -a, -e zarf-fiil eklerinin bazı birleşik fiil çekimlerinde ve aynen tekrar gruplarında kullanıldığını ve -ōalı, geli / -qalı, -keli zarf-fiil ekinin de ayrıca “-mak için, -mek için” anlamı kattığını vurgulamaktadırlar (Biray-Ayan-Kurmangaliyeva Ercilasun, 2015, s. 123-125).

Kırgızcada zarf-fiiller: “Basit zarf-fiil ekleri: -A / -O, -y; -(I)p / -(U)p; Birleşik zarf-fiil ekleri: -ArDA / -OrdO, -rdA; -A elekte / -O elekte, -y elekte; -BAstAn / -BOstOn; -çUday; -GAnçA / -GOnçO; -GAndAy / -GondOy; -GAndA / -GondO; -GAndAn / -GondOn; -GAnI / -GOnU; -GIçA / -GUçA; -mAyInçA / -mOyUnçA” (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 3004-317). H. Kasapoğlu Çengel, -a, -e / -o, -ö / -y ekinin daha çok ikilemelerde ve kalıplaşmış yapılarda kullanıldığını, -y'nin +la, +le / +lo, +lö, +da, +de / +do, +dö / +ta, +te / +to, +tö ekiyle birleşerek zaman zarfı oluşturduğunu, -p'nin -a, -e / -o, -ö / -y gibi ikilemeli olarak da sıkça kullanıldığını, : -arda, -erde / -ordo, -ördö / -rda, -rde / -rdö'nün “-diğinde, -er iken” anlamı kattığını ancak çok işlek olmadığını, -a elekte, -e elekte / -o elekte, -ö elekte / -y elekte ekinin “henüz; -madan, -meden”; -bastan, -besten / -boston, -böstön / -pastan, -pesten / -poston, pöstön ekinin “-madan, -meden”; -çuday, -çüdey'in “-cak gibi, -cek gibi”; -ōança, -gençe / -ōonço, -gönçö / -qança, -kençe / -qonço, -könçö ve -diça, -giçe / -öuça, -güçe / -cıça, -kiçe / -quça, -küçe eklerinin “-ıncaya kadar, -inceye kadar”; -ōanday, -gendey / -ōondoy, -

göndöy / -*çanday*, -*kendey* / -*çondoy*, -*köndöy*'in “-miş gibi, -miş gibi” ve -*öanı*, -*geni* / -*öonu*, -*gönü* / -*çanı*, -*keni* / -*çonu*, -*könü* ekinin de “-mak için, -mek için” anlamı kattığını belirtmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 3004-317). İ. Tosun, Kırgızcadaki -*mayınça*, -*meyinçe* / *moyunça*, -*möyünçe* zarf-fiil ekini de “-madan, -meden” anlamı katan bir zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir (2011, s. 534). A. Tan, *Kırgız Türkçesi El Kitabı* adlı çalışmasında -*p* ekinin olumsuz ve Türkiye Türkçesindeki -*madan*, -*meden* ekiyle aynı işlevli olarak gördüğü -*bay*, -*bey* / -*boy*, -*böy* / -*pay*, -*pey* / -*poy*, -*pöy*'ü ayrı bir zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir. A. Tan'ın Kırgızcada zarf-fiil eklerini sıraladığı bölümde Kasapoğlu Çengel'in “-*A elekte* / -*O elekte*, -*y elekte*; -*GAndAy* / -*GOnDOy*; -*GAndAn* / -*GOnDOy*; -*GIÇA* / -*GUÇA*” ve “-*mAyInÇA* / -*mOyUnÇA*” biçimlerinde sıraladığı ekler yer almamaktadır (Tan, 2014, s. 48-50).

Özbekçede zarf-fiiller: “Asıl zarf-fiil ekleri: -*ä*, -*y*; -*ärâq*; -(*i*)*b*; -*bân*; -*gâç*, -*kâç*, -*qaç*; -*gâli*, -*kâli*, -*qali*; -*gâni*, -*kâni*, -*qani*; -*kân*; -*mây(in)*; Zarf-fiil fonksiyonunda birleşik şekiller: -*ärdä*; -*gänçä*, -*känçä*, -*qançä*; -*gändä*, -*kändä*, -*qandä*; -*gängä*, -*kängä*, -*qangä*; -*günçä*, -*künçä*, -*qunçä*; -*gän säri*, -*kän säri*, -*qan säri*; -*gâni säyin*; -*mäsän*” (Coşkun, 2000, s. 193-200). Coşkun, -*ärâq* ekinin Özbekçede nadir kullanılan bir zarf-fiil eki olduğunu belirtmektedir (2000, s. 194). R. Öztürk'ün Özbekçe için verdiği zarf-fiil listesi ise şöyledir: “Asıl zarf fiil ekleri: -*ä*, -*y*; -*b*, -*bân*; -*mây*, -*mâyin*; -*gâç*, -*kaç*, -*qaç*; -*gâni*, -*kâni*, -*qani*, -*gâli*; -*günçä*, -*künçä*, -*qunçä*; -*kân*; Zarf fiil işlevindeki birleşik yapılar: -*gänçä*, -*gäniçä* (-*gänimçä*, -*gäninçä* vb.); -*gändä*, *gänidä* (-*gänimdä*, -*gänindä* vb.); -*gän säri*, -*gän säyin*; -*mäsän*” (Öztürk, 2007, s. 338-342). Görüldüğü gibi, her iki araştırmacının sıraladığı zarf-fiil ekleri arasında farklılıklar vardır. Ayrıca Öztürk eklerin daha çok ince ünlülü biçimlerini vermiştir. -*ä*, -*y*'nin sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğu görüşü Öztürk'te de yer almaktadır. Öztürk'ün Özbekçede “ismin sınırlama hâl” eki olarak verdiği ve “+a kadar / +e kadar” anlamı kattığını söylediği -*gäçä*, -*käçä*, -*qaçä* eki de bu görünümüyle bir zarf-fiil ekinden başka bir şey değildir (Öztürk, 2007, s. 313). Öte yandan -*gän säri*, -*kän säri*, -*qan säri*; -*gâni säyin* yapıları da zarf işlevli edat öbekleridir ve bu görünümüleriyle zarf-fiil olarak ele alınamazlar. Çünkü Türkçede bütün edat öbekleri yüklemi zarf işleviyle tamamlarlar ve bunların hepsinin zarf-fiil olarak ele alınmaları imkansız, dahası gereksizdir.

Uygurcada zarf-fiiller: “-*öili*, -*gili*, -*qili*, -*kili*; -*öanda*, -*gende*, -*qanda*, -*kende*; -*may*, -*mey*; -(*i,u,ü*)*p*; -*a*, -*e*, -*y*; -*öaç*, -*geç*, -*qaç*, -*keç*; -*öaçqa*, -*geçke*; -*öiçe*, -*giçe*, -*qiçe*, -*kiçe*; -*mastın*, -*mestın*; -*öança*, -*gençe*, -*qança*, -*kençe*; -*öansiri*, -*qansiri*; -*öanlıqtın*, -*genliktın*, -*miöanlıktın*, -*migenliktın*” (Doğan, 2014, s. 86-93). L. Doğan, bu eklerle ilgili şu bilgileri vermektedir: -*öili*, -*gili* / -*qili*, -*kili* eki Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde -*öali*, -*geli* / -*ali*, -*eli* olarak kullanılan ekin değişmiş biçimidir ve “-maya, -meye; -mak için, -mek için” anlamı katar; -*öanda*, -*gende* / -*qanda*, -*kende* eki “-dığında, -diğinde; -ınca, -ince” anlamı katar; -*p*, Uygurcada en çok kullanılan zarf-fiil ekidir; -*a*, -*e*, -*y* eki tekrarlı yapılarda kullanılır; -*may*, -*mey* ve -*mastın*, -*mestın* ekleri “-madan, -meden” anlamı verir; -*öaç*, -*geç* / -*qaç*, -*keç* eki “-ınca, -ince; -dığında, -diğinde; -ıp, -ip / -up, -üp, -ken” anlamları katar; -*öaçqa*, -*geçke* çok sık kullanılmayan bir zarf-fiil ekidir ve “-dığı için, -diği için; -ınca, -ince” anlamı verir; -*öiçe*, -*giçe* / -*qiçe*, -*kiçe* eki “-ınca, -ince; -arken, -erken; -ıncaya kadar, -inceye kadar” anlamları

katar; -*đança*, -*gençe*, -*qança*, -*kençe* eki “-dikça, -dikçe; -ınca, -ince” anlamları katar; -*đansiri*, -*qansiri* ekinin kattığı anlam “-dikça, -dikçe” ve -*đanlıqtin*, -*genliktin*, -*míđanlıqtin*, -*migenliktin* ekinin kattığı anlamlar ise “-mayınca, -meyince; -dığından dolayı, -dığından dolayı; -dığında, -dığında”dır (Doğan, 2014, s. 86-93).

Tuvacada zarf-fiiller: “Asıl zarf-fiiller: {(I)p}, {-A} / {-y}, {-BAyn}, {-G)Aş}, {-G)AIA}; Birleşik zarf-fiiller: {-A)rdA}, {-A)rgA}, {-G)AndA}, {-G)Ije}, {-B)şaan}” (Tosun, 2011, s. 519-561). Tosun, Tuvacada -a, -e ekinin dar ünlü varyantlarının, bu zarf-fiil ekinin son hecesinde dar ünlü bulunan fiillerde ses olayları sonucunda kullanıldığını (*körüne* > *körünü* < *körnü* gibi), bu zarf-fiil ekinin birincil işlevinin birleşik fiil oluşturmak olduğunu, ayrıca ikilemeler meydana getirdiğini belirtmektedir. Tosun, -*mayn*, -*meyn* / -*bayn*, -*beyn* / -*payn*, -*peyn* / -*vayn*, -*veyn* zarf-fiil ekinin -a, -e / -y ve -p zarf-fiil eklerinin olumsuz olarak kullanıldığını ve bu ekin Türkiye Türkçesindeki “-madan, -meden” ekine karşılık geldiğini (J. R. Krueger, -*mayn*, -*meyn* / -*bayn*, -*beyn* / -*payn*, -*peyn* / -*vayn*, -*veyn* zarf-fiil ekinin, -a, -e / -y ve -p zarf-fiil eklerinin yanı sıra -*đaş*, -*geş* / -*qaş*, -*keş*’in de olumsuz olduğu görüşündedir (Kurueger, 1977, s. 141)); -*đaş*, -*geş* / -*qaş*, -*keş* ekinin Harezmi ve Çağatay saharlarında görülen -*đaç*, -*geç* / -*qaç*, -*keç* ekinin değişimiyle ortaya çıkan bir ek olduğunu, “-arak, -erek” anlamı kattığını ve ekin -*aaş*, -*eeş* biçiminde bir varyantı da olduğunu; -*đala*, -*gele* / -*qala*, -*kele* ekinin Eski Türkçedeki -*đalı*, -*geli* / -*qalı*, -*keli* ekinin değişmiş biçimi olduğunu ve “+dan beri, +den beri” anlamı kattığını belirtmektedir. Tosun’un “birleşik zarf-fiiller” arasında gösterdiği ve “-dığında, -dığında” anlamı veren -*rda*, -*rde* / -*arda*, -*erde* zarf-fiil ekinde bulunan sıfat-fiil eki -r ve -ar, -er, 1. ve 2. kişilerde iyelik eki almaktadır; -*rđa*, -*rđe* / *arđa*, -*erge* zarf-fiil eki birçok Türk dilinde “-mak için, -mek için; -maya, -meye” anlamları kattığı halde, Tuvacada yalnızca -dığında, -dığında; -dığı zaman, -dığı zaman; -ınca, -ince” anlamları katmaktadır ve yine 1. ve 2. kişilerde iyelikli kullanılmaktadır; -*đanda*, -*gende* / -*qanda*, -*kende* eki de zaman ilgisi kuran bir zarf-fiil ekidir ve bu ek ünlüyle biten fiillere geldiğinde ünsüz düşmesine bağlı olarak -*anda*, -*ende* biçimine girer; -*đije*, -*gije* / -*đuje*, -*güje*, -*quje*, -*küje* / -*kje*, -*küje* eki, -*đu*, -*gü* / -*qu*, -*kü* sıfat-fiil eki üzerine +*je* eşitlik ekinin gelmesiyle oluşmuş ve “-ecek kadar, -acak kadar” anlamı veren bir zarf-fiil ekidir, 1. ve 2. kişilerde iyelik eki almaktadır; -*b)şaan*, -*b)şaan* / -*buşaan*, -*büşaan* / -*m)şaan*, -*m)şaan* / -*p)şaan*, -*p)şaan* / -*puşaan*, -*püşaan* / -*v)şaan*, -*v)şaan* / -*vuşaan*, -*vüşaan* biçimlerdeki zarf-fiil eki “-miş geçmiş zaman eki + *çağ* ismi + *ın* araç durumu eki” yapılanmasından oluşan, sesletimi genel olarak çift ř sesi ile yapılan, “-arak, -erek; -ıp, -ip / -up, -üp” anlamı katan ve aynı zamanda “geçmiş-şimdiki zaman” kip eki olarak da kullanılabilen bir zarf-fiil ekidir.

Yakutçada zarf-fiiller: “-n, -an, -en, -on, -ön; -mına, -mine, -muna, -müne; -a, -e, -o, -ö, -u, -ii, -uu, -üü; -bakka, -bekke, -bokko, -bökkö; -aat, -eet, -oot, -ööt; -aarı, -eeri, -ooru, -öörü; -maarı, -meeri, -mooru, -möörü” (Kirişcioğlu, 1994, s. 103-104). Kirişcioğlu’na göre, betimlemeli birleşik fiil çekimlerinde de kullanılan -n / -an, -en / -on, -ön eki “-arak, -erek” anlamı vermektedir ve olumsuz -mına, -mine / -muna, -müne’dir (Ancak O. Durmuş, bu eki -p ekinin dengi olarak değerlendirmektedir (Durmuş, 2008, s. 51)); -a, -e, -o, -ö, -u, -ii, -uu, -üü’nin olumsuz olan -bakka, -bekke / -bokko, -bökkö eki -bat, -bet sıfat-fiil ekine -ka, -ke yönelme ekinin gelmesiyle ortaya

çıkılmıştır; *-aarı, -eeri / -ooru, -öörü* eki sözcüğe “-mak için, -mek için” anlamı katar ve olumsuz *-maarı, -meeri / -mooru, -mööürü*’dür; betimlemeli birleşik fiil çekimlerinde kullanılabilen *-a, -e / -o, -ö / -u, -ii / -uu, -üü*; *-bakka, -bekke / -bokko, -bökkö* ekleri eklendiği sözcüğe “-arak, -erek”, *-aat, -eet / -oot, -ööt*, eki ise “-ınca, -ince; -r ... -maz” anlamları katar. Kirişçiöğlü, daha sonraki bir çalışmasında *-a, -e / -o, -ö / -u, -ii / -uu, -üü* ekinin olumsuzu olarak değerlendirdiği *-bakka, -bekke / -bokko, -bökkö* ekine, *-makka, -mekke / -mokko, -mökkö / -pakka, -pekke / -pokko, -pökkö* değişkelerini de eklemiştir, *-aat, -eet / -oot, -ööt* ekinin olumsuzu olarak da *-maat, -meet / -moot, -möööt* ekini vermiştir (Kirişçiöğlü, 2007, s. 1275-1276).

Çuvaşçada zarf-fiiller: “-A; -sA; -sAn, -sassın, -sess • n; -iççen; -mAsseren; -nişem, -n • • em, -nı • em • n, -nı • em • n; -masır, -mes • r; -nıran, -n • ren; -nıranpa, -n • renpe; -nişin, -n • ş • n; -nı çuh, -n • çuh, -nı çuhne, -n • çuhne” (Ersoy, 2007, s. 1322-1323). Ersoy, *-a, -e* zarf-fiili için yalnızca bir ikilemeli kullanım, bir de betimlemeli birleşik fiil örneği vermiştir. Buradan bu ekin Çuvaşçada da kullanım sıklığının az olduğu anlamı çıkmaktadır. Ersoy, *-sa, -se* ekinin Türkiye Türkçesindeki *-ıp, -ip / -up, -üp* zarf-fiili ekine karşılık geldiği; *-san, -sen, -sassın, -sessin* ekinin “-ınca, -ince / -unca, -ünce”; *-masseren, -messeren*’in “her -dığında, her -diğinde”; *-nişem, -nişem, -nişemın, -nişemın* ekinin “-dıkça, -dikçe / -dukça, -dükçe”; *-masır, -mesır* ekinin “-madan, -meden”; *-nıran, -nıren* ve *-nişin, -nişin* eklerinin “-dığı için, -dığı için”; *-nıranpa, -nırenpe* ekinin “-dığından beri, -diğinden beri” ve *-nı çuh, -nı çuh, -nı çuhne, -nı çuhne* birlikteliğinin “-dığında, -diğinde; -dığı zaman, -dığı zaman” anlamı verdiği bilgilerini paylaşmaktadır. Durmuş ise Çuvaşçada, yaygın olmamakla birlikte, *-arah, -ereh* zarf-fiil ekinin de kullanıldığını, bunun Çuvaşça-Oğuzca temasıyla açıklanamayacağını ve ekin Çuvaşçanın kendi dil sisteminin bir üretimi olduğunu belirtmektedir (Durmuş, 2008, s. 51).

Bulgular ve Yorum

Bütün bu verinin ortak noktaları nelerdir? Başka bir deyişle, bütün Türk dillerinde ortak olan zarf-fiil ekleri hangileridir? Hangi zarf-fiil ekleri başka Türk dilleri ve lehçelerinde yoktur? Farklı zarf-fiillerin yapılaşma süreçlerinde bir ortaklık var mıdır? Çalışma sonucunda bu sorulara cevap bulabilmek için Eski Türkçeden modern Türk dilleri ve lehçelerine hangi zarf-fiillerin aktarıldığını, hangi zarf-fiillerin bir dönem veya sahayla sınırlı kaldığını tespit etmek gerekmektedir. Aşağıdaki liste ve görseller Türkçede zarf-fiillerin tarihten günümüze kullanım durumlarını vermektedir (Kaynaklarda farklı yazım özelliğiyle verilen zarf-fiillerin yazımları burada standart hale getirilmiştir.):

Liste: Eski Türkçeden Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçelerine Zarf-Fiiller

Eski Türkçe: *-a, -e / u, -ü / -ı / -i; -ın, -in / -yın, -yin; -p; -madi, -medi, -matı, -meti / -madın, -medin / -matın, -metin; -pan, -pen; -öınça, -gınçe / -qınça, -kinçe; -öalı, -geli / -qalı, -keli; -(er)-ken*

Türkiye Türkçesi: *-a, -e, / -ı, -i / -u, -ü; -masıyla, -mesiyle; -ıp, -ip / -up, -üp; -tikça, -tikçe / -dukça, -dikçe / -tukça, -tüke / -dukça, -dükçe; -arak, -erek; -macasına, -mecesine; -ınca, -ince / -unca, -ünce; -asıya, -esiye; -alı, -eli; -tığında, -tığında / -dığında, -diğinde / -tuğunda, -tüğünde / -duğunda, -düğünde; -madan, -meden; -acağında, -eçeğinde; -(i)-ken; -acağına, -eçeğine; -maksızın, -meksizin; -makla, -mekle; -tığından, -tığından / -dığandan, -diğinden / -tuğundan, -tüğünden / -duğundan, -düğünden*

Azerice: -a, -e, /-ı, -i /-u, -ü; -dıǝca, -dikcä /-duǝca, -dükcä; -araǝ, -äräk; -ınca, -ince /-unca, -ünce; -ıb, -ib /-ub, -üb; -madan, -mädän; -anda, -ändä; -caǝ, -cäk; -andan, -ändän; -(i)-kän

Türkmençe: -a, -ä /-y; -ınça, -inçä; -p; -dikça, -dikçä; -aaǝada, -ääǝädä; -maan, mään /-mazdan, -mäzdän; -aaǝadan, -ääǝädän; -(e)-kaa, -(e)-kää; -anda, -ändä; -alı, -äli

Kazan Tatarcası: -a, -e /-y; -rday, -rdey /-arday, -erdey; -p; -ǝanday, -ǝendey /-qanday, -kendey; -ǝança, -gençë /-qançt, -kençë; -ıǝliy, -ëǝliy; -ǝanda, ǝende /-qanda, -kende; -masça, -meske; -ǝaç, -ǝeç /-qaç, -keç; -rǝa, -rǝe; -mıyça, -mıyçe (> -miçe) /-mayınça, -meyinçe

Kazakça: -a, -e, -y; -ǝanda, -gende /-qanda, -kende; -p; -ǝanşa, -genşe /qanşa, -kenşe; -may, -mey /-bay, -bey /-pay, -pey; -mayınşa, -meyinşe /-bayınşa, -beyinşe /-payınşa, -peyinşe; -mastan, -mesten /-bastan /-besten /-pastan, -pesten; -ǝalı, geli /-qalı, -keli;

Kırgızca: -a, -e /-o, -ö /-y; -ǝanday, -gendey /-ǝondoy, -göndöy /-qanday, -kendey /-qondoy, -köndöy; -p; -ǝanı, -geni /-ǝonu, -gönü /-qanı, -keni /-qonu, -künü; -arda, -erde /-ordo, -ördö /-rda, -rde; -mayınça, -meyinçe /-moyunça, -möyünçe; -bastan, -besten /-boston, -böstön -pastan, -pesten /-poston, -pöstön; -bay, -bey /-boy, -böy /-pay, -pey /-poy, -pöy; -çuday, -çüdey; -ǝanda, -gende /-qanda, -kende /-ǝondo, -göndö /qondo, -köndö; -ǝança, -gençe /-ǝonço, -gönçö /-qança, -kençe /-qonço, -könçö; -ǝıça, -giçe /-ǝuça, -güçe /-qıça, -kiçe /-quça, -küçe; -ǝandan, -genden /-qandan, -kenden /-ǝondon, göndön /-qondon, -köndön

Özbekçe: -ä, -y; -(ë)-kän; -b; -mäy, -mäyin; -bän; -mäsdän; -ärâç; -ärdä; -gäç, -käch /-qaç; -gänçä, -känçä /-qançä; -güçä, -käçä /-qaçä; -gändä, -kändä /-qandä; -gäli, -käli /-qali; -gängä, -kängä /-qangä; -gäni, -käni /-qani; -günçä, -künçä /-kunçä

Uygurca: -a, -e /-y; -ǝança, -gençe /-qança, -kençe; -p; -ǝiçe, -giçe /qıçe, -kiçe; -ǝili, -gili /-qili, -kili; -mastin, -mestın; -ǝanda, -gende /-qanda, -kende; -ǝansiri, -qansiri; -ǝaç, -geç /qaç, -keç; -ǝanlıqtın, -genliktin; -ǝaçqa, -geçke; -miǝanliktin, -migenliktin

Tuvaca: -a, -e /-y; -rda, -rde /-arda, -erde; -p; -rǝa, -rǝe /arǝa, -erge; -mayn, -meyn /-bayn, -beyn ; -payn, -peyn /-vayn, -veyn; -ǝanda, -gende /-qanda, -kende /-anda, -ende; -ǝaş, -geş /-qaş, -keş /-aaş, -eeş; -ǝije, -gije /-ǝuje, -güje, -kije /-kije, -küje; -ǝala, -gele /-qala, -kele; -bişaan, -bişaan /-buşaan, -büşaan /-mişaan, -mişaan /-pişaan, -pişaan /-puşaan, -püşaan /-vişaan, -vişaan /-vuşaan, -vüşaan

Yakutça: -a, -e /-o, -ö /-u, -ü; -aat, -eet, -oot, -ööt; -n /-an, -en /-on, -ön; -maat, -meet /-moot, -mööt; -muna, -mine /-muna, -müne; -aari, -eeri /-ooru, -öörü; -bakka, -bekke /-bokko, -bökkö /-makka, -mekke /-mokko, -mökkö -pakka, -pekke /-pokko, -pökkö; -maari, -meeri /-mooru, -möörü

Çuvaşça: -a, -e; -nişem, -n * em /-ni * em * n, -ni * em * n; -sa, -se; -masır, -mes * r; -san, -sen /-sassin, -sess * n; -nişan, -n * ren; -iççen; -nişanpa, -n * renpe; -masseren, -messeren; -nişın, -n * ř * n

Tablo 1: -a, -e / u, -ü / -ı / -i zarf-fiil ekleri

Eski Türkçe -a, -e / u, -ü / -ı / -i		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	-a, -e / u, -ü / -ı / -i (sınırlı kullanım)	-a, -e -o, -ö -u, -ü
	Azerice	-a, -e / u, -ü / -ı / -i (sınırlı kullanım)	
	Türkmençe	-a, -ä / -y (sınırlı kullanım)	
	Kaz. Tatarcası	-a, -e / -y (sınırlı kullanım)	
	Kazakça	-a, -e / -y (sınırlı kullanım)	
	Kırgızca	-a, -e / -o, -ö / -y (sınırlı kullanım)	
	Özbekçe	-ä / -y (sınırlı kullanım)	
Uygurca	-a, -e / -y (sınırlı kullanım)		
Tuvaca	-a, -e / -y (sınırlı kullanım)		

Tablo 2: -p zarf-fiil eki

Eski Türkçe -p		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça	
T. Türkçesi	-ıp, ip /-up, -üp			
	Azerice			-ıb, -ib /-ub, -üb
	Türkmençe			-p

Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	Kaz.Tatarcası	-p		
	Kazakça	-p		
	Kırgızca	-p		
	Özbekçe	-b		
	Uygurca	-p		
Tuvacada		-p		

Tablo 3: *-pan / -pen* zarf-fiil eki

Eski Türkçe <i>-pan / -pen</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	-	
	Azerice	-	
	Türkmençe	-	
	Kaz.Tatarcası	-	
	Kazakça	-	
	Kırgızca	-	
	Özbekçe	<i>-bân</i> (nadiren)	
Uygurca	-		
Tuvaca		-	

Tablo 4: *-đalı / -geli / -qalı, -keli* zarf-fiil eki

Eski Türkçe <i>-đalı / -geli / -qalı, -keli</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	-	
	Azerice	-	
	Türkmençe	<i>-alı, -äli</i>	
	Kaz.Tatarcası	-	
	Kazakça	<i>-đalı, geli / -qalı, -keli</i>	
	Kırgızca	<i>-đanı, -đeni, -đonu, đönü</i> <i>-qanı -keni, -qonu, -könü</i>	
	Özbekçe	<i>-đäli, -käli, -qalı</i> <i>-đäni, -käni, -qanı</i>	
Uygurca	<i>-đili, -gili / -qili, -kili</i>		
Tuvaca		<i>-đala, -gele / -qala, -kele</i>	

Tablo 5: *-ın, -in / -yn, -yin* zarf-fiil eki

Eski Türkçe <i>-ın, -in / -yn, -yin</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	-	
	Azerice	-	
	Türkmençe	-	
	Kaz.Tatarcası	-	
	Kazakça	-	
	Kırgızca	-	
	Özbekçe	-	
Uygurca	-		
Tuvaca		-	

Tablo 6: *-đınça, -ginçe / -qınça, -kinçe* zarf-fiil eki

Eski Türkçe <i>-đınça, -ginçe / -qınça, -kinçe</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü	T. Türkçesi	<i>-ınca, -ince / -unca, -ünce</i>	
	Azerice	<i>-ınca, -incä</i>	
	Türkmençe	<i>-ınça, -inçä</i>	
	Kaz.Tatarcası	-	
	Kazakça	-	

Türk Dilleri ve Lehçeleri	Kırgızca	-	-	-
	Özbekçe	-	-	-
	Uygurca	-	-	-
Tuvaca		-	-	-

Tablo 7: *-(er)-ken* zarf-fiil eki

Eski Türkçe <i>-(er)-ken</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	<i>-(i)-ken</i>	
	Azerice	<i>-(i)-kän</i>	
	Türkmence	<i>-(e)-qaa, -(e)-kää</i>	
	Kaz. Tatarcası	-	
	Kazakça	-	
	Kırgızca	-	
	Özbekçe	<i>-(ë)ken</i>	
	Uygurca	-	
Tuvaca		-	-

Yukarıdaki Liste'ye ve Tablo 1, Tablo 2, Tablo 3, tablo 4, Tablo 5, Tablo 6 ve Tablo 7'ye göre, veri tabanında yer alan çağdaş Türk dilleri ve lehçelerinin *tamamında* ortak olarak kullandıkları tek zarf-fiil eki çeşitli varyantlarıyla *-a, -e / u, -ü / -ı / -i* ekidir. Ancak bu ek, hemen hemen her Türk dili ve lehçesinde sınırlı bir kullanım alanına sahip olan, giderek zayıflayan, hatta arkayikleşen bir ektir. Çuvaşça ve Yakutçada da görülüyor olması, akla bu ekin Çuvaş-Türk birliğinin (yani İlk Türkçenin), dahası Ana Altaycanın bir zarf-fiil eki olduğu düşüncesini getirmektedir. Zayıflayıp arkayikleşme eğilimi içinde olması da onun eskiliğinin bir göstergesi olabilir. Bu ek, aynı zamanda Eski Türkçe ve bugünkü Türk dili ve lehçelerinin ortak olarak kullandıkları durum ve tarz ifade eden tek zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesinin sonları itibarıyla zayıflayan bu zarf-fiil ekinin yerine *-arak, -erek* zarf-fiil ekini üretmekle kalmamış, ortaya çıkan boşluğu üzerine eklendiği sözcüğü zarflaştırma işlevi giderek artan *+a, +e* yönelme durum ekiyle doldurmuştur (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yüceol Özezen, 2008).

Eski Türkçede yer alan ve bugünkü Türk dilleri ve lehçelerinin *genelinde* kullanılan zarf-fiil eki ise çeşitli varyantlarıyla *-p* ekidir. Bu ek bugün Yakutça ve Çuvaşça dışındaki bütün Türk dili ve lehçelerinde kullanılmaktadır. Bu durum, ekin esas olarak İlk Türkçeden ve Ana Türkçeden sonraki bir dönemde, yani Eski Türkçede ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Ekin Yakutçada görülmemekle birlikte onunla genetik bağı oldukça güçlü olan Tuvacada görülüyor olması ise, Tuvaların Eski Türkçeye ve bugünkü diğer Türk dili lehçeleriyle daha fazla temas halinde olmasıyla açıklanabilir. Düzenliliği ve sıklığı tartışılabilir olmakla birlikte, bu zarf-fiil ekinin çeşitli tarihsel ve çağdaş Türkçe dil ve lehçelerinde betimlemeli birleşik fiil yapılanması içinde öğrenilen geçmiş zamanı betimlemesi ilginç bir durumdur: *-p tur-ur men > Azerice -ubsan, Kazakça -psiñ, Kırgızca -ptirsiñ, Özbekçe -bsän, Türkmence -psıñ veya -pdırsıñ, Uygurca -psen* gibi.

Eski Türkçenin *-pan, -pen* eki, bugün yalnızca ve seyrek bir kullanımla Özbekçede görülmektedir. Eski Türkçenin kendi içinde *-p* ekini genişletmek yoluyla ve *-p*'yi pekiştirme gereksinimiyle türettiği bu ek, bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesinde *-uban, -üben / -ubani, -übeni / -ubanın, -übenin* biçimlerinde daha da genişletilerek kullanılmış, ancak bütün bu *tutunma çabasına* rağmen 16. yüzyıl itibarıyla kullanımdan kalkmıştır. Bu durum, ekin Osmanlı Türkçesine geçiş aşamasında prestij kaybına uğradığını ve bu

yüzden de giderek standartlaşan dilde kendine yer bulamadığını göstermektedir. J. Eckmann, bu zarf-fiil ekinin Çağataycada *-ban, -ben* biçiminde arkayık olarak ve vezne uygunluk için yalnızca şiirde kullanıldığını belirtmektedir (Eckmann, 1988, s. 114). Ne sıklıkla olduğu açık olmamakla birlikte, kaynaklar ekin tarihsel Kıpçakçada da kullanıldığı bilgisini veriyorlar (örneğin Güner, 2013, 337). Buna göre, ek Eski Anadolu Türkçesinde geçirdiği toplumdilbilimsel süreçleri tarihsel Kıpçakçada ve Çağataycada da geçirmiş olmalıdır. Nitekim, ek Kıpçak ve Çağatay sonrası Türk dilleri ve lehçelerinde de genel olarak yaşamamaktadır. Zaten *-p* ekinin pekiştirilmiş bir alternatifi olan ek, *-p*'den geçici olarak devraldığı işlevini yine *-p*'ye devrederek kullanımdan düşmüştür.

Eski Türkçe dönemine özgü bir başka ek olan *-đalı / -geli / -qalı, -keli* zarf-fiil ekinin durumu daha karmaşık bir görünüm sunmaktadır. Ek Yakutça ve Çuvaşçada yoktur. Buna göre, bu ek İlk Türkçe ve Ana Türkçede de kullanılmaması olsa gerektir. Ekin Tuvacada kullanılması ise, yukarıda söz edilen Eski Türkçe-Tuvaca temasıyla açıklanabilir. Tablo 5'e bakıldığında ekin Türkiye Türkçesi, Azerice ve Kazan Tatarcasında da kullanılmadığı görülmektedir. Buna göre ek, Oğuzcanın en batı kollarında yaşamamaktadır. M. Öner'in açıklamalarından anlaşıldığına göre, ek Kazan Tatarcası gibi Karayca, Kırım Tatarcası, Karaçay-Balkarca, Kumukça, Başkurtça ve Nogayca gibi Kıpçak kollarında da kullanılmamakta, varlığını tarihsel Kıpçakçanın bugünkü mirasçılarında yalnızca Kazakça ve Kırgızcada sürdürmektedir (Öner, 1998, 233). Buna göre, ek bugün daha çok Türkistan bölgesi ve çevresinde yaşamakta, bu bölgeye görece uzak kollarda prestij kaybına uğrayarak kullanımdan kalkmıştır. Ancak, bu kayıp sürecinin en azından Türkiye Türkçesi ve Azerice için henüz tamamlanmadığı söylenebilir. Nitekim ek, her iki sahanın sözlü dilinde, ağızlarında veya özellikle kahramanlarının ağız özellikleriyle konuşturulduğu yazınsal metinlerde yaşamayı (*Görmeyeli nasıl da büyümiş! Buraya geleli şişmanladı.* gibi) sürdürmektedir. Bu ekin *Geleli çok oldu.* vb. cümlelerde, üzerine geldiği sözcüğü özne konumuna sokması ayrıca ilginçtir.

Eski Türkçe *-in, -in / -yin, -yin* zarf-fiil eki bugün hemen hemen hiçbir Türk dili ve lehçesinde yaşamamaktadır. Yakutçada kullanılan *-n / -an, -en / -on, ön* ekinin bu ekle ilgisi görecedir. Zarf-fiil ekleri genellikle birbirine benzemeyen Eski Türkçe ve Yakutçanın bu ekle ilgili görece benzerlikleri rastlantısal görünmektedir.

Tablo 6'ye bakıldığında Eski Türkçe *-đınça, -ginçe / -qınça, -kinçe* ekinin bugün yalnızca Türkçenin Oğuz grubunda yaşadığı anlaşılmaktadır. Liste'ye bakıldığında ise, Oğuz grubu dışındaki Türk dilleri ve lehçelerinde bu eke sesbilgisel ve anlambilgisel olarak benzeyen başka bazı eklerin sıklıkla kullanıldığı görülecektir. Bunlar, Kazan Tatarcası *-đança, -đaç*; Kazakça: *-đanşa*; Kırgızca *-đança, -đıça*; Özbekçe *-gäç, -gäçä*; Uygurca *-đaç, -điçe, -đança*; Tuvaca *-đaş, -aaş, -đije* ekleri ve altbiçimbirimleridir.

Ancak bu eklerin ve varyantlarının kökenbilgisel olarak *-đınça, -ginçe / -qınça, -kinçe* ekiyle bir ilgisi yoktur. Yukarıda sıralanan eklerin kökeninde 1- *-đan, -gen* geniş zaman sıfat-fiil eki, 2- *-đu, -gü* gelecek zaman sıfat-fiil eki yer almaktadır ve her iki sıfat-fiil eki de zarf-fiilleşirken üzerlerine *+ça, +çe* eşitlik durum ekini almışlardır. Varyantlara bakıldığında, eşitlik durum ekinde yer yer *ç > ş* veya *ç > j* değişimleri veya ünlü düşmeleri dikkati çekmektedir (eklerin kökenbilgisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tosun, 2011, s. 519-561). Bilindiği gibi *-đan, -gen*'li varyantların kökeninde yer alan *-đan, -gen* sıfat-fiil eki, 13. yüzyıl sonrasında Türkistan ve çevresinde (Uygur ve Kıpçak grubu Türk

dili ve lehçelerinde) çeşitli işlev ve kullanımlarla büyük bir güç kazanarak yaygınlaşmıştır. Gerek *-đan*, *-gen*'li gerekse *-đu*, *-gü*'lü varyantlarla *-đınça*, *-ginçe* / *-cınça*, *-kinçe* eki arasındaki sesbilgisel benzerlik, anlambilgisel yakınlık da doğurmuş ve deyim yerindeyse bu görece yeni zarf-fiil ekleri genel olarak Eski Türkçe *-đınça*, *-ginçe* / *-cınça*, *-kinçe* ekini yutmuştur. Türkçe için *-đan*, *-gen*'li ve *-đu*, *-gü*'lü zarf-fiil ekleri yapı bakımından görece yeni ancak yapılaşma süreci bakımından son derece tipiktir. Çünkü ekler yeni zarf-fiil ekleri olarak yapı kazanırken Türkçe için *bir filimsiye bir durum eki getirmek* biçimindeki tipik üretim yolunu kullanmışlardır.

Tablo 7, Türkçenin en sıra dışı zarf-fiil eki olan *-ken* zarf-fiil ekinin bugünkü Türk dilleri ve lehçelerindeki görünümü vermektedir. Ekin sıra dışılığı, Türkçede yalnızca ek fiilin (*er-* > *e-* / *i-*) üzerine gelebilmesinden ve genel olarak ünlü ve ünsüz uyumlarına direnç göstermesinden kaynaklanmaktadır. Ana cümle yüklemi ile yan cümle yüklemi arasında çoğunlukla zamansal paralellik, kimi zaman da zamansal paralellik ancak eylemsel karşıtlık kuran bu zarf-fiil ekinin (ekin işlevsel özellikleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Özmen, 2014) bugün yalnızca Oğuz grubunda ve Özbekçede yaşıyor olması son derece ilginçtir. Ekin yarattığı boşluk, büyük ölçüde yukarıda sıralanan *-đança*, *-gençe* ve varyantlarıyla ve *-đuça*, *-güçe* ve varyantlarıyla doldurulmuştur. Bunun yanı sıra, Kazan Tatarcasında *-ışlıy*, *-êşliy*, Kırgızcada da *-arda*, *-erde* / *-ordo*, *-ördö* / *-rda*, *-rde* / *-rdö* ekleri *-ken* zarf-fiil ekiyle eş görevli görünümündedirler.

Aşağıda verilen Tablo 8, Eski Türkçedeki tek olumsuz zarf-fiil ekinin bugünkü Türk dilleri ve lehçelerindeki durumu üzerinedir:

Tablo 8: *-madı*, *-medi* zarf-fiil eki ve varyasyonları

Eski Türkçe <i>-madı</i> , <i>-medi</i> , <i>-matı</i> , <i>-meti</i> / <i>-madın</i> , <i>-medin</i> <i>-matın</i> , <i>-metin</i> / <i>-may</i> , <i>-mey</i> / <i>-mayı</i> , <i>-meyi</i> / <i>-mayın</i> , <i>-meyin</i>		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	<i>-madan</i> , <i>-meden</i>	<i>-masır</i> , <i>-mesır</i>
	Azerice	<i>-madan</i> , <i>-mädän</i>	
	Türkmence	<i>-maan</i> , <i>-mään</i>	
	Kazan Tatarcası	-	
	Kazakça	<i>-may</i> , <i>-mey</i> / <i>-bay</i> , <i>-bey</i> <i>-pay</i> , <i>-pey</i>	
	Kırgızca	<i>-bay</i> , <i>-bey</i> / <i>-boy</i> , <i>-böy</i> <i>-pay</i> , <i>-pey</i> / <i>-poy</i> , <i>-pöy</i>	
	Özbekçe	<i>-mäy</i> , <i>-mäyin</i>	
	Uygurca	<i>-may</i> , <i>-mey</i>	
Tuvaca	<i>-mayn</i> , <i>-meyn</i> / <i>-bayn</i> , <i>-beyn</i> / <i>-payn</i> , <i>-peyn</i> / <i>-vayn</i> , <i>-veyn</i>		

Buna göre, bugünkü Türk dilleri ve lehçelerindeki kullanımların, Eski Türkçedeki *-madı*, *-medi*, *-matı*, *-meti* / *-madın*, *-medin* / *-matın*, *-metin* / *-may*, *-mey* / *-mayın*, *-meyin* ekleriyle doğrudan ve kökenbilgisel ilgisi tartışmaya açıktır. Bu zarf-fiil ekinin kökeninde yer alan *-ma*, *-me*'nin olumsuzluk eki olduğu kuşkusuzdur, ancak olumsuzluk ekinden sonra gelen biçimbirimlerin ne olduğu, bu zarf-fiil ekinin son biçiminin kökenbilgisi betimlemesinin nasıl yapılacağı konusu açık değildir. Durum böyle olunca, ekin son biçimi itibarıyla başlı başına ancak olumsuz anlam içeren bir zarf-fiil eki olarak değerlendirilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Esasında, her zarf-fiil ekinin olumsuzunun yapılabildiği ve bu bakımdan da her zarf-fiil ekinin olumsuz biçiminin *farklı* bir biçimbirim olarak değerlendirilemeyeceği bir gerçektir. Buna

rağmen, bugünkü Türk dilleri ve lehçeleriyle ilgili kaynaklarda birçok zarf-fiilin olumsuz biçimi, *yeni* veya *farklı* bir zarf-fiil olarak gösterilmiştir. Tablo 9, kaynaklarda bugünkü Türk dilleri ve lehçelerinde “olumsuz zarf-fiil eki” olarak betimlenen zarf-fiil eklerini vermektedir:

Tablo 9: Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçelerinde Olumsuz Zarf-Fiiller

kaynaklara göre “olumsuz” zarf-fiiller		Bugünkü Yakutça	Bugünkü Çuvaşça	
Bugünkü Türk Dilleri ve Lehçeleri	T. Türkçesi	-madan, -meden	-mına, -mine, -muna, -müne; -maat, -meet -moot, -mööť; -maarı, -meeri, -mooru, -mööřü	-masır, -mesır
	Azerice	-madan, -mädän		
	Türkmence	-maan, -mään -mazdan, -mäzdän		
	Kaz. Tatarcası	-masça, -meske; -mıyça, -mıyçe (> -miçe) -mayınça, -meyinçe		
	Kazakça	-may, -mey / -bay, -bey -pay, -pey -mastan, -mesten -bastan, -besten -pastan, -pesten		
	Kırgızca	-bastan, -besten / -boston, -böstön -pastan, -pesten / -poston -pöstön; -bay, -bey / -boy, -böy -pay, -pey / -poy, -pöy		
	Özbekçe	-mäy, -mäyin, -mäsdän		
	Uygurca	-may, -mey; -mastın, -mestın		
Tuvaca	-mayn, -meyn / -bayn, -beyn -payn, -peyn / -vayn, -veyn			

Olumlu anlam içeren her zarf-fiil ekinin, olumsuzluk ekine gelmesiyle ortaya çıkan son biçimler “olumsuz zarf-fiil eki” olarak değerlendirilecekse, Tablo 10’daki veri eksiktir. Ancak bunun gereksizliği düşünüldüğünde de, Tablo 10’daki verinin bir bölümü gereksiz hale gelmektedir.

Liste’ye ve Tablo 1-9’a bakıldığında bağlama işlevli zarf-fiillerin geçmişten günümüze her devir ve sahada çok az değişikliklerle kullanıldığı görülmektedir; tarz ve durum ifade eden zarf-fiiller ise zamanın ve zeminin şartlarındaki değişkenlik yüzünden herhangi bir sahaya veya döneme özgü olabilmekte, hatta bir sahadaki bir zarf-fiil eki o sahanın devamındaki bir döneme aktarılmayabilmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki *-arak*, *-erek* eki, bu sahada ancak 14. yüzyılda ortaya çıkmış, Osmanlı Türkçesinde (17. yüzyılda) dile yerleşmiş ve zaten asıl olarak Oğuzca bir ektir (Durmuş, 2008, s. 20). Öte yandan bazı zarf-fiil ekleri yalnızca bir Türk dili ve lehçesine özgü olabilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinin en yakın akrabası olan Azericenin yaygın *-anda*, *-ändä* eki Türkiye Türkçesi standart dilinde yer almamaktadır; Türkiye Türkçesindeki *-maksızın*, *-meksizin*; Azericedeki *-cađ*, *-cäk*; Kazan Tatarcasındaki *-mıyça*, *mıyçe* başka hiçbir Tür dili ve lehçesinde bulunmamaktadır. Tuvaca ve Yakutça zarf-fiil eklerindeki farklılık bakımından diğer bütün Türk dillerinden özel durumdadır; Çuvaşçadaki *-a*, *-e* zarf-fiil eki dışındaki bütün zarf-fiil ekleri diğer Türk dillerinden farklıdır. Zarf-fiil ekleri esasında Türk dilinin *iç yapı* öğeleridir. *İç yapı* öğeleri temel dilbilgisi öğeleri olarak değişime kapalı öğelerdir ve bu özellikleriyle dil akrabalıklarının tespitinde en önemli ölçütler olarak değerlendirilebilirler. Ancak,

çalışma göstermektedir ki zarf-fiil ekleri *iç yapı* öğeleri içinde dış etkilere en açık, en dinamik öğelerdir.

Kanımızca zarf-fiillerin değişkenliği ve dinamizmiyle zarfların değişkenliği ve dinamizmi arasında bir ilgi vardır. Zarf-mazruf / zarf-fiil-fiil ilişkisi, zaman-mekân bağlamında değerlendirildiğinde mazruf durumundaki fiilin çok az değiştiği, ancak mekânın koşullarının doğrudan yansıdığı zarfların ve zarf-fiillerin değişebildiği dikkati çekmektedir. Buna göre mekâna bağlı bir özellik sunan, insan-mekân ilişkisi bağlamında bilişsel bir öneme sahip bulunan zarfların ve zarf-fiillerin dinamizmi, başka bir deyişle yeni zarf-fiil yapılaşmaları ontolojiktir ve kaçınılmazdır. Çünkü bir dilin var olduğu mekânlar ve tarihsel zaman dilimi farklılaştıkça koşulların, koşullar farklılaştıkça da bunların göstergelerinin farklılaşması doğal bir durumdur.

Türkçe yeni zarf-fiiller üretebilmekte, yeni zarf-fiil yapılaşma süreçleri devam etmektedir. G. Gülsevin, genel literatüre uygun olarak “birleşik zarf-fiiller” olarak adlandırdığı bu yapılaşma süreçlerini “aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve / veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılar” olarak değerlendirmektedir (2001, s. 127). Gülsevin aynı çalışmanın ilerleyen bir bölümünde bu tür yapıları “sahte zarf-fiiller” olarak ele almaktadır (2001, s. 129). Buradaki “aslen zarf-fiil olarak doğmamış” ve “sahte” ifadelerinde dilbilimsel olarak bir sıkıntı söz konusudur. Nitekim, dilde neyin “aslen” ve ne için doğduğu, neyin değişmeyen bir öz yani “mutlak”, neyin değişken olduğu tespit edilemez. Dil araştırmacıları, dili, genellikle idrak ettikleri veya belgesel olarak izleyebildikleri en eski ilk biçimleri referans alarak betimleme yapmaktadırlar ve bu biçimlerin “asıl” olduğu fikri görecedir. Bu fikirden olsa gerek, zarf-fiil yapılaşmaları dilbilgisi kaynaklarında, genellikle ilk belgelerden beri izlenebilen ve genellikle de ortak bir kullanıma sahip zarf-fiiller kadar yer bulmamaktadır.

Yeni zarf-fiil yapılanmalarında genellikle bir fiilimsi üzerine durum eki veya iyelik eki + durum eki alabilmektedir. Sürecinin böyle gerçekleşmesi fiille isim arasında ilişki kuran durum ekleriyle zarf-fiil eklerinin görev benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Türkçede sıfat-fiil ekleri ve bunların da geçmiş zaman ifade edenleri bu yapılaşma sürecinde daha başrol durumundadırlar. Sıfat-fiillerden genişlemeyle ortaya çıkmış ikincil bir zarf-fiille ona sesbilgisel olarak benzeyen bir zarf-fiil ekinin kökenbilgisi ilgisi yoktur; benzerlik rastlantısaldır. M. Özmen, Türkçede *-ken* zarf-fiil ekiyle, Türk dillerinin ve lehçelerinin büyük bir bölümünde 14. yüzyıl itibarıyla belirsiz geçmiş zaman kip eki olarak işlev gören *-dan*, *-gen* sıfat-fiil ekinin ve altbiçimbirimlerinin ilişkisini iki ekin biçim ve işlev olarak bulaşması (contamination) olarak değerlendirmektedir (2014, 14). Burada kastedilen, örneğin Azericedeki *-danda*, Kazan Tatarcasındaki *-dançı*, *-danda*; Kazakçadaki *-danda*, *-danşa*; Kırgızcadaki *-dança*, *-danı*, *-danday*, Özbekçedeki *-gänçä*, *-känçä*, *-qançä*; *-gändä*, *-kändä*, *-qandä*; *-gängä*, *-kängä*, *-qangä*, Uygurcadaki *-danda*, *-dança*, *-dansiri*, *-danlıqtin*, *-miğanlıqtin* vb. ekleri ve bunların altbiçimbirimleri olmalıdır. Ancak bizce burada böylesi bir bulaşma da söz konusu değildir. Belirtildiği gibi yeni zarf-fiiller yapılandırılırken, o Türk dilinde veya o Türk dil grubunda sıklığı yüksek sıfat-fiil ekleri kullanılmaktadır. Sıklığı en yüksek sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesinde *-dık*, Kıpçak ve Uygur grubu Türk yazı dillerinde ise *-dan* ve bunların altbiçimbirimleridir. Böylece Türkçe yeni zarf-fiilleri yapılandırırken Türkiye Türkçesinde *-dık* sıfat-fiil ekinden çok yararlanmışken diğerleri

-*dan* ekini üretici bulmuştur. Nitekim -*dan* ekinden türeme olan ve sıralanan zarf-fiil ekleriyle, Türkiye Türkçesindeki -*dıkça*, -*dığında* veya -*dığından* eklerinin işlevsel değilse bile yapılaşma süreçleri bakımından benzerlikleri ortadadır. Burada dikkati çeken bir diğer nokta, bu yapıların işlevlerinin, bünyelerindeki eklerin işlevlerinin toplamından daha büyük ve daha farklı olmasıdır. Türkçede yeni zarf-fiil eki üretim süreçlerinde -*dik* ve varyantlarıyla, -*dan* ve varyantlarının kullanım sıklığı konusunda şu nokta da ayrıca dikkate değerdir: Bilindiği gibi, Türkçede kimi saha ve dönemlerde geçmiş zaman kip eki ve geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılan -*miş* ve varyantlarının Türkçenin tarihi boyunca kullanım sıklığı azdır. Eki en büyük sıklıkla kullanan Türk dilleri Oğuz grubundan ikisidir: Türkistan ve Altay bölgesinin en güneybatı ucunda yer alan Türkiye Türkçesi ve en kuzeybatı ucunda yer alan Gagauzca. Ancak bu sıklığına rağmen, Türkiye Türkçesi de bu çalışmanın veri tabanında yer alamayan Gagauzca da bu sıfat-fiili ekini yeni zarf-fiil üretim süreçleri için kullanışlı bulmamışlardır. Bu sıfat-fiil ekini yeni zarf-fiil eki üretiminde kullanan ve bu çalışmanın veri tabanında yer alan tek Türk dili Tuvacadır. Bu zarf-fiil eki -*bışaan*, -*bışaan* ve bunun altbiçimbirimleridir. E. Arıkoğlu, bu ekini üzerine kişi zamirlerini alarak “5. tip” bir geçmiş zaman çekimi sağladığını da belirtmektedir (2007, s. 1189). Ek -*miş* geçmiş zaman sıfat-fiil ekine *çaō* “çağ, zaman” isminin ve +*n* araç durum ekinin gelmesiyle (-*mışaan* < -*miş+çağ+i+n*) oluşmuştur. -*miş*’in Türkiye Türkçesinde kip eki olarak, Tuvacada ise hem birleşik bir kip eki hem de zarf-fiil üretim sürecinde kurucu birim olarak kullanılması, Türkçenin yayılma alanı içerisinde iki uçta yer alan iki Türk dilinin diğer Türk dillerinde genel olarak kullanım sıklığı düşük bir özelliği paylaşmaları bakımından ilgiye değerdir (Öte yandan, İ. Tosun’dan bu çalışmanın veri tabanında yer almayan Tofacada da -*bışaanōa*, -*bışaanōa* / -*buşaanōa*, -*büşaanōa* / -*mışaanōa*, -*mişaanōa* / -*pışaanōa*, -*pişaanōa* / -*puşaanōa*, -*püşaanōa* / -*vişaanōa*, -*vişaanōa* / -*vuşaanōa*, -*vüşaanōa* biçiminde bir zarf-fiil eki olduğunu öğreniyoruz (2011, s. 558). Gagauzcada Tuvacadaki ve Tofacadaki bu zarf-fiil eklerinin paralelinin -*dIcAAn(An)* (< -*dik+i+çaō+i+n*) olması (Özkan, 2007, 136) da birçok bakımlardan yorumlanabilecek ilginç bir veridir).

Çalışma boyunca sıralanan yapıların bir bölümünü “zarf-fiil eki”, bir bölümünü ise “zarf-fiil eki yapılaşması” olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Çünkü zarf-fiil görünümü bazı biçimbirimler, *sürecini tamamlamış bir son biçim* yani *yapı* değil de *yapılaşma sürecinin devam ettiği devingen birim*’lerdir. Bunun en önemli göstergesi, Türk dillerinin ve lehçelerinin büyük bölümünde bu birimlerin 1. ve 2. kişilerde düzenli, 3. kişilerde zaman zaman iyelik çekimine girebiliyor olmalarıdır. İyelik ekleri yalnızca eklendikleri sözcüğe iyelik ilgisi katan bir biçimbirim değil, eklendiği sözcüğü kendisinden önceki bir başka sözcükle de ilişkilendiren bir birimdir. Türkiye Türkçesinden örnek vermek gerekirse:

[ben] gördüğümde < [ben] gör-düğümde < [ben[im]] gör-dük+ü+m+de

[o] geldiğinde < [o] gel-diğinde < [o[nun]] gel-dik+i+n+de

[biz] okuduğumuzda < [biz] oku-duğumuzda < [biz[im]] oku-duk+u+muz+da

Görüldüğü gibi, bu örneklerde, zarf-fiilleşme süreci devam eden, *-diğında* yer alan iyelik eki, sözdizimsel ilgi kurmaya devam etmektedir. Oysa örneğin, *-arak*, *-erek* veya *-ip*, *-ip / -up*, *-üp* ekleri bu tür ilgilere bağımsız olarak salt bir biçimbirim gibi işlev görmektedir. Türk dilleri ve lehçelerindeki birçok kullanım da fikrimizi güçlendirmektedir. Örneğin Tuvacada *-rda*, *-arda*, *-rđa*, *-arđa*, *-đije*, *-đanda*, gibi birçok zarf-fiil eki 1. ve 2. kişilerde iyelikli olarak kullanılmaktadır: *Men kortkaş ögje halıp bar cıdırımda, demgi oglum segiriip algan bolbazıkpe, örşeezin!* “ben korkarak eve doğru kaçtığımda, öteki oğlum donakalmasın mı, aman Allahım!”; *Düü meeñ taalıñımnı üneriñde, ap alır sen.* “Şu benim heybemi gittiğinde alırsın”; *Tıva uruglarından çüve ayturarımgı, mençe kandıgla bir çerlik kijije deg, çeskinip körgülees, orustaydırlar.* “Tuva çocuklarına bir şey sorduğumda, bana yabancı bir insan gibi tiksiner bakıp Rusça konuşuyorlar.”; *Şölüder kiji bolganımda, mal-magan alır men.* “Sürgün olduğumda, hayvan alırım.” (Tosun, 2011, s. 519-561).

Benzer biçimde Türkmencede de bilinen en eski zarf-fiil eklerinden *-(e)-çaa*, *-(e)-kää* gibi birçok zarf-fiil ekini de, yeni zarf-fiil eklerini de genellikle iyelikli olarak kullanılmaktadır. Bu Türk dilinde *-ınça*, *-inçä* zarf-fiil ekinin iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimi ise, onun bir zarf-fiil biçimbiriminden çok yan cümle kuruluşlarında kullanılan bir kip eki olarak değerlendirilmesi gereğini ortaya koymakta ya da bize ekinin yapılaşma sürecini henüz tamamlamadığı konusunda yorum yapma olanağı sağlamaktadır: *Şol geçelgäni men öz gözüm bilen görinçäm ynany bilmen; Ölinçäñ çöregiñ menden, yöne indi yüzüñi görmäyin; (...) tä alyp gidinçäler, onuñ alaran gözleri Wepa baka dikilip galdy.* (Türkmen Diliniñ Grammatikasy (Morfologiya), 1999, s. 443).

Yapılaşmasını tamamlamış bir zarf-fiil eki üzerine durum eki alabilmektedir. Bu *yanlış* bir kullanım değildir; dilin pekiştirme ihtiyacından ve daha da önemlisi söz konusu zarf-fiil ekinin zayıflamaya başlamasından kaynaklıdır: Türkiye Türkçesi sözlü dilinde ve ağızlarında görülen *-araktan*, *-erekten*, *-alıdan*, *-eliden*, *-kene* yapıları bu görünümde zarf-fiil ekleridir (Ayrıca bu çalışmanın veri tabanında yer almayan Gagauzcanın da *-çan*, *-ken* varyantlarıyla kullandığı *-ken* zarf-fiil ekini *-çana*, *-kene* biçiminde genişlettiğini de belirtmek gerekmektedir (Özkan, 2007, s. 137)).

Türkçede zarf-fiil eklerindeki değişkenlik, bu konunun toplumdilbilimsel olarak da incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Çünkü bu değişkenlik, bazı zarf-fiil eklerinin prestij kaybettiğini, bazı zarf-fiil eklerinin ise bireyin standart dile eklenmesinde ona daha fazla katkı sunduğunu göstermektedir. Örneğin Eski Anadolu Türkçesindeki *-anda* zarf-fiil eki, bu dönemden sonra Azericede standartlaşırken Osmanlıcada kullanımdan düşmüş, yerini *-diğında* alternatifine bırakmıştır. Bu durum, yazı dilindeki bölgesel varyasyonlardan birinin, söz konusu bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel olarak prestij kaybetmesine paralel olarak itibardan düşmesiyle, bireylerin o dilsel yapıyı artık çocuklarına aktarmak istememeleriyle açıklanabilir. Başka bir deyişle, Türkiye Türkçesi yazı dili varyasyonları içinde İstanbul ağız varyantının ağırlığına bakılarak, *-anda* zarf-fiil ekinin bu ağızda kullanılmamış olabileceği söylenebilir.

Kaynaklar

Arıkoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 1151-1228.

- Biray, N. - Ayan, E. - Kurmangaliyeva Ercilasun, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Doğan, L. (2014). *Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Parafiks Yayınevi.
- Doğan, L. - Hünerli, B. (2007), *Tatar Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Yayımlayan: Levent Doğan). İstanbul: Kriter Yay.
- Doğan, O. -Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi Grameri*. İstanbul: 2. Baskı IQ Kültür Sanat Yay.
- Durmuş, O. (2008). {-y}ArAk} zarf-fiil ekinin kökeni üzerine, *Türkbilig*. S. 23, s.19-60.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren: Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ersoy, F. (2007), *Çuvaş Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 1285-1340.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yay.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesinde birleşik zarf-fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 2, S. 2, s. 125-143.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yay.
- Hanser, O. (2003). *Türkmence Elkitabı*. (Çeviren: Z. Kargı Ölmez, Yayımlayan: M. Ölmez), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Kara, M. (2001). *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Ankara: 2. Baskı, Akçağ Yay.
- Karpuz, H. Ö. - Salan, E. (2014). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde çekim edatı işlevinde kullanılan -Inca ekli zarf-eylem yapıları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 35, s. 1-19.
- Kartallıoğlu, Y. - Yıldırım, H. (2007), *Azerbaycan Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 171-230.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay.
- Kirişçiöğlü, M. F. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kirişçiöğlü, M. F. (2007). SahaTürkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 1229-1284.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- Krueger, J. R. (1977). *Tuvan Manual*. Indiana: Indiana Üniversitesi Yay.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yay.
- Öner, M. (2007). *Tatar Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 679-748.
- Özkan, N. (2007). Gagavuz Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s. 81-170.
- Özmen, M. (2014). *Türkçede -Ken Zarf-Fiili*. Ankara: TDK Yay.
- Öztürk, R. (2007). Özbek Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri* (Yayımlayan: A. B. Ercilasun). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yay., s.291-354.
- Tan, A. (2014). *Kırgız Türkçesi El Kitabı*. Mersin: Martı Kitabevi.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II (Dil-Kültür-San'at), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 69-119.
- Tekin, T. – Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri (Giriş)*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi.
- Tosun, İ. (2011), *Tuvacada Ses ve Şekil Bilgisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi.) Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1999). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy (Morfologiya)*. Aşgabat
- Yüceol Özezen, M. (2007). Türkiye Türkçesinde bağlama işlevli de- fiili, *İlmi Araştırmalar*. S. 23, s. 113-121.
- Yüceol Özezen, M. (2008). Türkiye Türkçesinde +A ve -A ekli zarflar üzerine, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 17, S. 2, s. 329-344.